

Новицький В. В. Судовий прецедент як джерело права в контексті захисту прав і свобод людини

У статті проаналізовано проблематику судового прецеденту в контексті сучасних реалій України. Автор досліджує проблемні питання порушеної теми через призму захисту та охорони законних прав людини. Особлива увага приділяється питанням розмежування ролі судового прецеденту та судової практики з огляду на регулювання публічно-правових і приватноправових відносин. Крім того, автор, дослідивши законодавство нашої держави та доктрину права, звертає увагу на недоцільність продовжувати процеси із визнання судового прецеденту джерелом права в межах публічно-правового регулювання суспільних відносин. Приділялася увага аналізу таких понять, як «судовий прецедент» і «судова практика». Розглянуто проблемні аспекти віднесення до судових прецедентів рішень найвищих судових інстанцій країни та узагальнення судової практики.

Ключові слова: права людини, судовий прецедент, судова практика, джерела права, рішення суду.

Новицкий В. В. Судебный прецедент как источник права в контексте защиты прав и свобод человека

В статье проанализировано проблематику судебного прецедента в контексте современных реалий Украины. Автор исследует проблемные вопросы поднятой темы через призму защиты и охраны законных прав человека. Особое внимание уделяется вопросам разграничения роли судебного прецедента и судебной практики с учетом регулирования публично-правовых и частноправовых отношений. Кроме того, автор, исследовав законодательство нашего государства и доктрину права, обращает внимание на нецелесообразность продолжать процессы по признанию судебного прецедента источником права в рамках публично-правового регулирования общественных отношений. Уделялось внимание анализу таких понятий, как «судебный прецедент» и «судебная практика». Рассмотрены проблемные аспекты отнесения к судебным прецедентам, решений высших судебных инстанций страны и обобщения судебной практики.

Ключевые слова: права человека, судебный прецедент, судебная практика, источники права, решение суда.

Novitskyi V. Judicial precedent as a source of law in the context of protection of rights and freedoms

The article analyzed the problems of judicial precedent in the context of modern realities of Ukraine. The author explores the problem issues of raised topics in the light of legal defense and protection of human rights. Special attention was paid to the delineation of the role of judicial precedent and judicial practice in view of the adjustment of public and private legal relations. The author by examining the laws of our country and the doctrine of law, notes pointlessness to continue the process of recognition of judicial precedent as a source of law under public law regulation of social relations. Attention was paid to the analysis of such concepts as «judicial precedent» and «judicial practice». The article considered problematic aspects referring to precedents and decisions of the highest courts of the country and generalization of judicial practice.

Key words: human rights, judicial precedent, litigation, sources of law, the court decision.

УДК 340.1

*Ігор Сергійович Окунєв,
науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

ІНСТИТУТ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОВИХ АКТИВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Інститут недійсності правових актів слід віднести до фундаментальних інститутів сучасної системи права, оскільки він стосується усіх без винятку сфер суспільних відносин. Навряд чи можливо уявити собі будь-яку правову державу без функціонування цього інституту. Як слушно наголошується у юридичній літературі, недійсність правових актів є необхідною складовою суспільних відносин та найціннішим елементом політико-правової дійсності. Недійсність як інструмент впливу на певну правову конструкцію набуває універсального значення [1, с. 51; 2, с. 37].

Необхідність визнання недійсним певного правового акта (нормативного акта, наказу, договору тощо) може виникати для захисту суб'єктів права як приватного, так і публічного. Відповідно, інститут недійсності правових актів відіграє важливу роль у захисті прав та інтересів учасників правовідносин, забезпеченні законності у різних сферах життя. Сукупність правових норм про недійсність правових актів слугує певним захисним механізмом для всієї системи права.

Інститут недійсності правових актів бере свої витоки в період становлення держави і права. Так, сучасний інститут недійсності правочинів як різновидів правових актів, безсумнівно, бере свій початок в римському праві. В основі традиційної теорії нікчемних й оспорюваних правочинів лежить римське право, про що безпосередньо свідчать джерела римського права [3, с. 31; 4, с. 184–193]. Тим самим було закладено фундамент інституту недійсності правових актів.

Незважаючи на глибоке коріння, необхідно зазначити про відносну молодість загальнотеоретичної концепції інституту недійсності правових актів та її особливу актуальність для науки та практики.

У сучасній теорії права недійсності правових актів як інституту права не приділено належної уваги. Переважно інститут недійсності правових актів досліджується у межах конкретної галузі права. Це можна пояснити передусім тим, що галузеві інститути недійсності правових актів істотно відрізняються

між собою, мають певні особливості застосування. Саме тому для практичної діяльності важливо диференціювати інститут недійсності правових актів як комплексний міжгалузевий інститут права та визначити його особливості. У цьому контексті слід зазначити, що поняття недійсності правових актів та відповідного правового інституту не є рівнозначними. В інституті недійсності правових актів закладена нормативна основа, саме тому важливим і необхідним є її виявлення й удосконалення.

У юридичній літературі інститут права (правовий інститут) відносять до складових нормативного елемента правової системи та визначають його як сукупність правових норм, які пов'язані між собою предметно-функціональними зв'язками та регулюють конкретний вид суспільних відносин у межах відповідної галузі. Інститут права формується об'єктивно, а не створюється штучно. Норми, що утворюють інститути права, не можуть за волею законодавця переміщатися у межі іншого правового інституту, оскільки вони являють собою єдине, нероздільне ціле, втілюють особливу юридичну конструкцію та деякі загальні положення, принципи. Головне призначення інститутів права полягає у тому, щоб у межах своєї групи суспільних відносин забезпечити цілісне, відносно закінчене правове регулювання [5, с. 95].

Інститути права як елементи галузі покликані забезпечити цілісне і самостійне регулювання певної групи споріднених суспільних відносин.

Інститути права класифікують за різними критеріями. Зокрема, за структурою вони поділяються на прості і складні (комплексні) [6, с. 219].

Прості правові інститути не містять у собі будь-яких інших підрозділів, складні ж, зі свого боку, мають у своєму складі більш дрібні складові, іменовані, як правило, субінститутами.

Субінститути являють собою чітко виражену сукупність правових норм всередині великого правового інституту, що регулюють певні особливості, специфіку видових відносин суспільних відносин [7, с. 13].

Інститут недійсності правових актів у межах цієї класифікації слід віднести до комплексних інститутів системи права, оскільки в його складі є відносно самостійні структурні підрозділи – норми про недійсність правових актів на рівні окремих галузей права: у конституційному праві України – норми про недійсність виборчих бюлетенів, голосування на виборчій дільниці недійсним (статті 79, 81 Закону України від 14 липня 2015 р. № 595-VIII «Про місцеві вибори», статті 90, 92 Закону України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI «Про вибори народних депутатів») [8; 9]; у цивільному праві – норми про недійсність правочинів, прав інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок, компонування інтегральної мікросхеми, торговельну марку (статті 215–236, 469, 479, 499 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. № 435-IV (далі – ЦК України)) [10]; у сімейному праві – норми про недійсність шлюбу, усиновлення, договору щодо спільного майна подружжя, малолітньої дитини (статті 38–48, 103, 177, 236, 237 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. № 2947-III) [11]; у трудовому праві – норми про недійсність умов договорів про працю та умов колективних договорів, які погіршують становище працівників (статті 9, 16 Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII) [12] тощо.

Зазначені утворення є субінститутами загальноправового інституту недійсності правових актів.

За предметно-галузевим критерієм інститути права поділяються на галузеві (внутрішньогалузеві) і міжгалузеві (змішані). Галузевий інститут складається із норм однієї галузі права, а міжгалузеві – з норм двох і більше галузей. Прикладами міжгалузевих інститутів можуть слугувати, зокрема, інститут процесуального представництва [13, с. 129–167], інститут доказів [14, с. 97–144] і, безумовно, інститут недійсності правових актів. На думку О. Киримової, міжгалузеві інститути права мають низку особливостей: вони з'являються у сфері дії споріднених галузей права; норми, що утворюють змішані інститути, не являють собою їх механічної сукупності, що опосередковують різнорідні суспільні відносини, а є гармонійним сплавом однорідних відносин, що становлять нерозривний предмет їх регулювання; змішані правові інститути є інститутами декількох галузей права [7, с. 17–18].

У юридичній літературі іноді допускається підміна понять комплексного і міжгалузевого інституту права, що, на нашу думку, не є правильним [15]. Ці поняття необхідно розмежовувати з огляду на таке. Комплексний інститут права складається із певних частин – субінститутів і, відповідно, природу такого інституту визначає його структурна характеристика. Міжгалузевий інститут права, зі свого боку, складається із двох та більше інститутів, що відносяться до двох і більше галузей права. Відповідно, природу міжгалузевого інституту визначає різна галузева належність норм, що входять до його складу. Підсумовуючи викладене, слід зробити висновок, що не кожний комплексний інститут є міжгалузевим, оскільки може мати у своєму складі норми лише однієї галузі права.

За спрямованістю дії інститути права поділяються також на регулятивні і правоохоронні, а за роллю у правовій системі – на матеріальні і процесуальні [16, с. 701, 702].

Аналізуючи інститут недійсності правових актів на надгалузевому рівні, ключовим є питання про підстави виокремлення цього структурного елемента в системі права. Традиційно для виокремлення

самостійної галузі необхідна наявність насамперед особливого предмета і методу правового регулювання. Інститут права регулює визначену сферу, вид суспільних відносин у межах галузі або за її межами у разі, якщо йдеться про міжгалузевий інститут. Виокремлення у системі права інститутів зумовлено особливостями правових норм, що входять до складу того чи іншого інституту.

Однак у теорії та практиці не визначено чітких критеріїв формування інститутів права у системі права. Стосовно інституту недійсності правових актів на надгалузевому рівні як факторів, що визначають його існування, вважаємо наявність особливого предмета та методу, способу правового регулювання і специфічного набору принципів.

На наше переконання, предмет правового регулювання інституту недійсності правових актів становлять правові відносини, що виникають у зв'язку з недотриманням вимог закону при прийнятті (вчиненні, укладенні, виданні, оформленні тощо) певного правового акта.

Іншим системоутворюючим фактором інституту недійсності правових актів є метод правового регулювання. Для інституту недійсності правових актів насамперед характерний імперативний метод правового регулювання (метод влади і підпорядкування, субординації). Наприклад, як роз'яснено в п. 29 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», беручи до уваги ч. 2 ст. 215 ЦК України норми закону щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними. У зв'язку з цим суди повинні відмовляти у визнанні мирових угод у справах щодо визнання нікчемності правочинів та застосування наслідків як таких, що суперечать закону (ч. 5 ст. 175 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (далі – ЦПК України) [17]). У справах про визнання недійсними оспорюваних правочинів та застосування наслідків їх недійсності мирові угоди визнаються судом із урахуванням вимог ст. 175 ЦПК України.

Що стосується способів правового регулювання, у теорії держави і права, як правило, виокремлюють: дозвіл, зобов'язання і заборону [6, с. 476]. Нормам інституту недійсності правових актів, на нашу думку, властивий синтез заборони і зобов'язання. Заборона являє собою спосіб правового регулювання, який вимагає від суб'єктів правовідносин утриматися від вчинення дій, заборонених законом. Зобов'язання, зі свого боку, виражається у покладенні на суб'єктів правовідносин необхідності здійснити передбачені законом дії. Зобов'язання як спосіб правового регулювання за своєю суттю являє собою специфічний наказ до виконання певних дій.

Характерним для конкретного інституту права є його функціонування на основі певних, властивих лише йому принципів [16, с. 701, 702].

Принципи окремих елементів системи права тісно взаємопов'язані. Найчастіше один і той же принцип лежить в основі декількох галузей або інститутів. Являючи собою базові засади, принципи права слугують так званим фундаментом для відповідного елемента системи права. Комплексний міжгалузевий інститут недійсності правових актів також характеризується власними принципами.

До принципів інституту недійсності, на нашу думку, відносяться законність, справедливість, добросовісність, розумність, судовий захист права та інтересу. У цьому аспекті необхідно наголосити, що інститут недійсності є важливим інструментом впливу на неякісні, несправедливі правові акти при реалізації державою своїх функцій щодо охорони прав осіб та забезпеченні законності [1, с. 51].

Таким чином, норми про недійсність правових актів у своїй сукупності становлять міжгалузевий комплексний інститут на рівні всієї системи права.

Інститут недійсності правових актів є повноцінним і самостійним її елементом, оскільки передусім має власний предмет і метод правового регулювання. До того ж для цього елемента системи права властивий певний синтез способів правового регулювання, а фундаментальними засадами цього інституту слугує індивідуальна низка правових принципів.

Поява інституту недійсності правових актів зумовлена соціальними та практичними потребами суспільства у відповідний історичний період.

Існування загального інституту недійсності правових актів і його міжгалузевий характер загалом визнають теоретики. Вважаємо, що структуру інституту недійсності правових актів утворюють групи норм галузевих інститутів недійсності правових актів, що є його субінститутами. Інститут недійсності правових актів є складним, міжгалузевим, функціональним, регулятивно-охоронним інститутом права, що закріплює та/або надає динамічний вплив на суспільні відносини.

З урахуванням отриманих висновків, вважаємо необхідним диференціювати поняття недійсності правових актів та інституту недійсності правових актів. Зі свого боку, інститут недійсності правових актів як елемент системи права має низку специфічних ознак, серед яких, на нашу думку, необхідно виокремити такі:

1. *Комплексна структура*: інститут недійсності правових актів за своєю структурою відноситься до комплексних або складних інститутів системи права через те, що у своєму складі він має частини – галузеві інститути недійсності певних правових актів (субінститути).

2. *Міжгалузевий характер*: на загальному правовому рівні інститут недійсності правових актів, безперечно, відноситься до міжгалузевих, оскільки містить у собі норми різних галузей права (конституційного, цивільного, сімейного тощо).

3. *Особливий предмет правового регулювання*: інститут недійсності правових актів регулює правові відносини, що виникають у зв'язку з недотриманням вимог закону при прийнятті (вчиненні, укладенні, виданні, оформленні тощо) певного правового акта.

4. *Особливий метод правового регулювання*: для інституту недійсності правових актів характерний імперативний метод правового регулювання (метод влади і підпорядкування, субординації). Норми цього інституту спрямовані на охорону існуючого правопорядку в суспільстві, забезпечення законності в різних сферах життя, захисті прав і інтересів учасників правовідносин. У випадку недотримання вимог закону при прийнятті (вчиненні, укладенні, виданні, оформленні тощо) певного правового акта застосовується санкція недійсності. Крім того, держава внаслідок своїх владних повноважень може застосовувати до винних осіб заходи юридичної відповідальності.

5. *Особливий механізм дії норм інституту недійсності правових актів*: інститут недійсності правових актів забезпечує ефективне функціонування всієї системи права. Норми цього інституту охороняють інші норми системи права від протиправних посягань.

За таких обставин, на підставі наведених вище ознак, під інститутом недійсності правових актів, на нашу думку, слід розуміти загальноправовий комплексний інститут системи права, що є сукупністю норм різних галузей, які регулюють у встановленому порядку правові відносини, що виникають у зв'язку з недотриманням вимог закону при прийнятті (вчиненні, укладенні, виданні, оформленні тощо) певного правового акта.

Таким чином, загальноправовий інститут недійсності правових актів має певні особливості, є самостійним повноцінним елементом сучасної системи права і відіграє значну роль у зміцненні законності та захисту правопорядку в державі, являє собою правову гарантію дотримання і захисту прав, свобод, законних інтересів учасників правовідносин.

Використані джерела

1. *Шухарева А. В.* Інститут недействительности юридических актов в российском праве: постановка научной проблемы / А. В. Шухарева // Юридическая наука и практика : Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2015. – № 4. – С. 51–55.
2. *Шухарева А. В.* Методологические предпосылки к исследованию проблемы недействительности юридических актов / А. В. Шухарева // Юридическая наука и практика: вестник Нижегородской академии МВД России. – 2015. – № 1. – С. 37–39.
3. *Новицкий И. Б.* Недействительные сделки / И. Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права. – М., 1945. – С. 31–73.
4. *Петрова Ю. В.* Недействительность в теории гражданского права / Ю. В. Петрова // Ленинградский юридический журнал. – 2012. – № 1. – С. 184–193.
5. *Правові системи сучасності* : навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – Київ : Юридична думка, 2012. – 492 с.
6. *Теория государства и права* : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.
7. *Керимова Е. А.* Правовой институт: теоретико-правовое исследование : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; истории права и государства; история политических и правовых учений» / Керимова Елена Андреевна. – Саратов, 1998. – 23 с.
8. *Про вибори народних депутатів* : Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
9. *Про місцеві вибори* : Закон України від 14 липня 2015 р. № 595-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
10. *Цивільний кодекс України* від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
11. *Сімейний кодекс України* від 10 січня 2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
12. *Кодекс законів про працю України* від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
13. *Халатов С. А.* Представительство в гражданском и арбитражном процессе / С. А. Халатов. – М. : Норма, 2002. – 208 с.
14. *Решетникова И. В.* Доказательственное право в гражданском судопроизводстве / И. В. Решетникова. – Екатеринбург : Изд-во Гуманитарного ун-та, 1997. – 366 с.
15. *Сырых В. М.* Комплексные институты как компоненты системы российского права / В. М. Сырых // Журнал российского права. – 2002. – № 10. – С. 22–27.
16. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. — Київ : Українська енциклопедія, 1999. – Т. 2. – 741 с.
17. *Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними* : постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

Окунев І. С. Інститут недійсності правових актів: теоретико-правовий аспект

Стаття присвячена дослідженню інституту недійсності правових актів як загальноправового інституту сучасної системи права. Автором обґрунтована необхідність виокремлення інституту недійсності правових актів на надгалузевому рівні, а також розкриті чинники, що обумовлюють існування цього інституту в сучасній системі права. Наведено ознаки інституту недійсності правових актів, а також надано його визначення.

Ключові слова: недійсність правових актів, інститут права, система права, міжгалузевий інститут права, комплексний інститут права, галузі права.

Окунев И. С. Институт недействительности правовых актов: теоретико-правовой аспект

Статья посвящена исследованию института недействительности правовых актов как общеправового института современной системы права. Автором обоснована необходимость выделения института недействительности правовых актов на надотраслевом уровне, а также раскрыты факторы, обуславливающие существование данного института в современной системе права. Приведены признаки института недействительности правовых актов, а также дано определение этого института.

Ключевые слова: недействительность правовых актов, институт права, система права, межотраслевой институт права, комплексный институт права, области права.

Okunev I. Institute of invalidity of legal acts: theoretical and legal aspect

The article deals with the investigation of the invalidity of legal acts as a general legal institution of the modern legal system. The author substantiates the necessity of distinguishing the institution of invalidity of legal acts at the suprasectoral level, and also reveals the factors that determine the existence of this institution in the modern legal system. Article contains the characteristics of the institute of invalidity of legal acts, and also the definition of this institution is given.

Key words: invalidity of legal acts, institute of law, system of law, interdisciplinary institute of law, complex institute of law, branch of law.

УДК

*Марія Олександрівна Пащенко,
аспірантка кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РОЛЬ ЗАГАЛЬНОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРИРОДНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Динамічний і складний характер суспільних відносин на сучасному етапі розбудови незалежної, правової, демократичної держави обумовлює необхідність вироблення адекватного механізму правового регулювання. Особливо важливі завдання покладено на сучасну державу у сфері закріплення, забезпечення та захисту прав і свобод людини. Реалізація означених завдань потребує поєднання як загального, так і індивідуального правового регулювання. Водночас розуміння права як системи загальнообов'язкових правил поведінки, спрямованих на забезпечення індивідуальної свободи та суспільного порядку, спричиняє відмову від державно-нормативної регламентації певної сфери суспільних відносин, які традиційно становлять предмет правового регулювання. Саме тому процес теоретико-правового осмислення ролі загального та індивідуального правового регулювання у забезпеченні природних прав людини має актуальне наукове і практичне значення.

У вітчизняній юридичній науці проблеми загального та індивідуального правового регулювання суспільних відносин традиційно розглядаються з погляду галузевих наук, або теорії правовідносин, або в аспекті теорії правозастосування. Адже за умови необхідності врахування унікальності кожної особистості, поєднання загального та індивідуального рівнів буття людини, звернення до проблематики підвищення ефективності правового регулювання як інструменту забезпечення прав людини має особливий соціальний вимір.

Для сучасної правової науки проблематика правового регулювання є кардинальною, значущою, такою, що активно розробляється. Вона була предметом наукового пошуку С. Алексєєва, С. Бобровник, В. Горшеньова, А. Комзюка, І. Міннікеса, О. Мельник, В. Мухіна, Н. Оніщенко, О. Скакун, Т. Тарахонич, Ю. Шемшученка, І. Шопіної та ін. Не менша фундаментальність та цінність для юридичної науки припадає на результати наукових досліджень із проблематики прав людини, зокрема, таких авторів, як Д. Гудима, С. Добрянський, О. Лукашева, Б. Малишев, В. Нерсисянц, П. Рабінович, С. Рабінович, В. Тацій та ін. Водночас проблема ролі правового регулювання у забезпеченні основних прав людини висвітлюється фрагментарно, у контексті більш загальних питань.

Метою статті є здійснення комплексного загальнотеоретичного дослідження впливу загального та індивідуального правового регулювання на процес відображення та реалізації природних прав людини.

Логіка здійснення наукового пошуку обумовлює звернення до проблеми визначення таких ключових понять, як «природні права людини», «правове регулювання». Зауважимо, що, попри їх вживаність, у науковому доробку існує значна кількість визначень означених дефініцій. Тим часом ефективність